

Исабеков И.Н., Назарбек уулу М.

ЧАТКАЛ ӨРӨӨНҮНДӨГҮ АЙРЫМ ТОПОНИМДЕРДИН ЭТИМОЛОГИЯСЫ

Исабеков И.Н., Назарбек уулу М.

ЭТИМОЛОГИЯ НЕКОТОРЫХ ТОПОНИМОВ В ЧАТКАЛЬСКОЙ ДОЛИНЕ

I.N. Isabekov, Nazarbek uulu N.

ETIMOLOGY OF SOME TOPONIMS IN CHATKAL VALLEY

УДК: 81.44

Макалa Чаткал өрөөнүндөгү Чандалаш жана Чапчыма аттуу топонимдерге этимологиялык талдоо жүргүзүүгө арналган. Жүргүзүлгөн этимологиялык талдоонун негизинде топонимдердин биринчи ЧА деген бөлүгү кытай тилинде катмарга тиешелүү экендиги аныкталып, кыргыз тилинде чат, ача маанилерин билдирерин тактадык. Бул топонимдер кийин гана жабык тыбыш менен айкалыштыруу ээ болуп, Чан, Чап деп аталган. Кыргыз элинин маданий тарыхында иран сөздөрү жер-суу аттарына да таасир эткен. Ошондуктан, ЧА айылы кийин Зарталаш деп аталган. Зар кыргыз тилинде алтынды билдирет. Бирок, элдин аң-сезиминде анын алгачкы ча деген аты унутулбай сакталып калып, Чандалаш деп аталып калган. Чапчыма ашуусунунда түпкү-теги Ча компонентине таандык. Кытай тилиндеги Ма кыргыз тилинде атты туюндурат. Чапчыма ашуусу ат менен ашуу дегенди билдирет.

Негизги сөздөр: Чаткал өрөөнү, Чандалаш, этимология, Чапчыма, тарых, Улуу Жибек Жолу.

Статья посвящена этимологическому анализу топонимов Чандалаш и Чапчыма, находящиеся в Чаткальской долине. При изучении данных топонимов было установлено, что первый компонент Ча относится к китайскому языковому слою, обозначающее в кыргызском языке “пересечение, скрещение, место соединения ног с внутренней стороны”. Со временем эти названия имели возможность сочетать в себе закрытые звуки, и они стали называться как Чан, Чап. В истории культурной жизни кыргызов имели влияние на названия топонимов иранские слова. Позже название села ЧА стали называть Зарталаш. Зар в кыргызском языке обозначает золото. Несмотря на это, в сознании народа сохранилось его первоначальное название. Поэтому, стали называть его как Чандалаш. История возникновения Чапчымы тоже принадлежит к компоненту ЧА. Китайский МА переводится на кыргызский язык “конь или лошадь” и обозначающий “перейти перевал Чапчыма при помощи коня”.

Ключевые слова: Чаткальская долина, Чандалаш, этимология, Чапчыма, история, Великий Шелковый путь.

The article is devoted to the etymological analysis of the toponyms Chandalash and Chapchyma, located in the Chatkal valley. When studying these toponyms, it was established that the first component of Cha belongs to the Chinese language layer, denoting in the Kyrgyz language “intersection, intersection, and joining of the legs on the inside”. Over time, these names had the opportunity to combine closed sounds, and they

began to be called as Chan, Chap. In the history of the cultural life of the Kyrgyz people, Iranian words had an influence on the names of toponyms. Later, the name of the village CHA began to be called Zartalash. Zar in Kyrgyz language means gold. Despite this, the original name remained in the minds of the people. Therefore, began to call him as Chandalash. The history of Chapchyma also belongs to the NA component. Chinese MA is translated into Kyrgyz as “horse or horse” and denoting “to cross the Chapchyma Pass with the help of a horse”.

Key words: Chatkal valley, Chandalash, Etymology, Chapchyma, history, toponym, the Great Silk Way.

Этимология гректин «etymon» тарыхый чындык, сөздүн негизги мааниси жана «logos» илим, окуу, түшүнүк маанилери берилген сөздөрдөн куралган. Андыктан, «тилдеги сөздөрдүн, сөз мүчөлөрүнүн түпкү тегин, байыркы турпатын, тутумдук алгачкы түзүлүшүн ачуунун мааниси чоң» [2, 9].

Биздин негизги максат эч бир илимий адабияттарда оозго алынбаган Чаткал өрөөнүндөгү Чандалаш жана Чапчыма деген топонимдерге этимологиялык талдоо жүргүзүү.

Чандалаш – Чаткал районундагы айылдын жана суунун аты. Бул жердин Чандалаш деп аталып калышынын бирден бир себеби бул аймактар чатта, ачасы мал кууш жерде жайгашканына байланыштуу.

И.М. Ошанин «Китайско-русский словарь» аттуу эмгегинде кит.ча «развилкодорог; перекресток трех дорог», «вилка» деген маанилерди туюндурарын жазган [4, 91, 98].

Ушундай эле пикирди К.З. Зулпукаровдун «Введение в китайско-киргизское сравнительное языкознание» деген китебинен учуратууга болот. Кытай тилинде Ча (Cha) «вилка, вилы, вилообразный, разветвление, разветвленный, сплетение, пересечение, скрещение» кыргыз тилинде чат «место соединения ног (с внутренней стороны), пространство между реками перед их соединением, место соединением двух ложбин» маанисин берерин жазган [3, 27-28].

«Тилдин жаралып, өнүгүүсү, илим аныктагандай, ачык тыбыш жаратып, аны жабык тыбыш менен кенен айкалыштыруу мүмкүнчүлүккө байланыштуу болгон» деп эсептейт [6, 45].

Андыктан, аталган айылдын аталышы байыркы доорлордо тил жаңы жаралып жаткан учурда ачык тыбыш аркылуу жаралган. Кийин гана аны жабык тыбыш менен кенен айкалыштыруу мүмкүнчүлүгүнө адам ээ болгон. Ошон үчүн, бул айыл эзелки доорлордо эле географиялык түзүлүшүнө карата Ча аталган.

Анда Ча айылы кантип Чандалаш айылына айланып калды экен деген суроо жаралбай койбойт. Азыркы Чандалаш кыштагында байыркы мезгилде алтын көп болуп, аны адамдар талашып, аягы кайгылуу окуялар менен аяктаган деген пикирлер ушул күнгө чейин эл оозунда айтылып келет.

Ырас, түрк элдеринин тарыхында кыргыз эли бир аймакта кылымдар бою иран (фарс) тилдүү элдер бирге өмүр сүргөн. Түрк элдеринин маданий тарыхында иран, тажик сөздөрү жазууга, тилге жана адабиятка гана таасир этпестен, жер-суу аттарына да таасир эткен.

Ошол себептен, Ча айылында адамдардын алтын талашканына байланыштуу бул жер бир мезгилдерде Зарталаш деп аталган деген пикирлер айтылып келет. Зар (зер) [1, 83] фарс тилинен кыргыз тилине которгондо алтын дегенди түшүндүрөт. Ошол себептен, алтын талашкан чөлкөмдү жергиликтүү эл кийинки мезгилдерде Зарталаш деп атаган. Ошого карабастан, элдин аң-сезиминде айылдын алгачкы Ча деген аталышы унутулбай сакталып калган. Убакыт өткөн сайын бул жердин географиялык Ча деген аталышы жабык тыбыш менен айкалышып, азыркы кыргыз тилинде бир муундуу жабыкчан уңгу сөзү куралган, Ошон үчүн, чан жана талаш (далаш) деген бир муундуу уңгу сөздөр синтаксистик жактан бири-бирине көз каранды болуп, Чандалаш деген атка ээ болгон.

Ал эми, энциклопедиялык [7, 318] адабияттарда Чандалаш менен бирге Сандалаш географиялык аталышы да колдонулат. «Санг» тажик сөзү. Кыргыз тилинде «таш» деген мааниге ээ. Андыктан, бир эле топонимдин тыбыштык жактан өзгөргөн вариантын учуратууга болот. Мындай пикир бизди ынандырбайт. Анткени, Чандалаш өрөөнүн таштуу болгондугунан улам Сандалаш деп атоого болбойт. Анда өрөөндөгү таштуу жерлердин баарын Сандалаш деп атоого туура келет. Себеби, Чандалаш аймагынын географиялык түзүлүшү Сандалаш деп атоого жол бербейт жана эл эч убакта жөнөкөй эле ташты талашышы мүмкүн эмес. Албетте, Чандалаш менен кошо Сандалашты топоним катары колдонуу кыргыз тилиндеги сөздүн түпкү нукура маанисине доо кетирип, кыргыз тилинин жаралуу тарыхы шектенүүлөрдү жаратат.

Ырас, адамдардын алтынды талашканы тарыхый чындык. Анткени, алтын эзелки мезгилдерден ушул күнгө чейин бүткүл жер жүзүндө, ошол эле учурда Чаткал өрөөнү да адамдарды өзүнү тартып, азгырып келет. Бекеринен «Алтын да таш, таш да таш, алтындай болбойт башка таш» дегендей Чаткал өрөөнүндө

алтын көйгөйү азыркы күндө да курч маселе бойдон калууда.

Андыктан, бул айылдын Чандалаш деп аталып калышы ошол байыркы доорлордогу кыргыз жана кытай тилине бирдей тиешелүү болгон ачык муундуу чадеген уңгу сөз менен (ача, чат) түздөн-түз байланышта экендиги талашсыз. Ал эми, Зарталаш (талаш, далаш) деген элдик этимология кийинки түшүнүктөрдөн. Себеби, «кыргыз тили үй-бүлө пайда боло элек, аталык жана энелик доордон мурда жаралган, уруулук түзүлүш боло элек мезгилде пайда болгон» [6, 46].

Кийинки топоним – бул Чапчыма ашуусу. Чапчыма ашуусу Чаткал кырка тоосунун борбордук бөлүгүндө жайгашкан. Ашуу деңиз деңгээлинен 2841 метр бийиктикте орун алган. Чапчымаашуусунун географиялык аталышы боюнча илимде белгилүү болгон тилдик катмарлардан маалыматтарды учратууга мүмкүн эмес. Себеби, бул топонимдин географиялык аталышы кытай тилдик катмарына тиешелүү. Анткени, Чаткал районунундагы «Чапчыма» ашуусунун этимологиясы да байыркы ча компонентине таандык. Чапчыманы ашуу үчүн эки жагы асман тиреген тоолордун ортосундагы тик, жана тар ча, чат аркылуу белди ашууга туура келет. Аталган ашууну ат, төө, өгүз ж. б. улоолордун жардамы аркылуу ашып келишкен. Бирок, күнүмдүк турмушта негизинен жылкынын баласын пайдаланышкан.

И.М. Ошаниндин редакциялыгынын астында «Китайско-русский словарь» деген эмгектема-конь, лошадымаанилерин берерин жазган [4, 439].

К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүнүн» I томдун 77-бетинде мерин деген сөз ат, айгыр атты билдирерин белгилесе [8, 77], II томдун 15-бетинде ма деген сөздүн үч мааниси көрсөткөн:

1) мамы-столб раньше ставился перед юртой для привязывание коней, коновяз в виде высокого прикола.

2) өтмө мааниде столб; тизиле кубалашкан катар мамы, мамыда жаркыраган Ильич шамы.

3) куу мамы-жылкыны узак аралыкка байгеге чабуу үчүн бетеге чөбү жана бээнин сүтү менен багып, мамыга байлап таң ашырган [8, 15].

К.З. Зулпукаровдун «Введение в китайско-киргизское сравнительное языкознание» деген эмгегинин 19-бетинде «Ханзу и тюрки: что у них общего» деген бөлүгүндө «Предки этих двух суперэтносов занимали обширные просторы Азии и жили в соседстве. У них были тесные торгово-экономические и социокультурные контакты. Есть языковые примеры, свидетельствующие о их вероятном генетическом родстве. Мы выше приводили пять слов из китайского языка. Три из них употреблены в одной фразе: machicao «лошадь есть траву». «Каждое из этих слов – слогов является членом парадигмы и выбрано говорящим для выражения мысли. Фраза и его составляющие прозрачны и

отдаленно напоминает киргизские речевые произведения. Слог та «лошадь» сходен с киргизским междометием ма-ма употребляемым для зова лошадей. Ма-Ма употребляется в речи в значении лошадь» деген пикрин билдирген [3, 19]. Андан ары «Оно, вероятно, восходит к той эпохе, когда предки ханзу и киргизов тесно контактировались» деген оюн айткан [3, 103].

Орозобек Айтымбетов «Кара кыргыз» аттуу китебинин биринчи томунун 191-бетинде «Аргымактары көп (кытайча Шань-ма деген сөз «мыкты аттар» деген түшүнүктү билдирет, ал заманда кытайлыктар Орто Азия аргымактарын ушинтип атаган). Береги аттардан кызыл-кочкул тер чыгат, алар асман аттарынын тукумунан пайда болот деп жазган [5, 191].

Мындан тышкары, тамиль, япон тилдеринде ма-ат, байыркы тибет, мранг, тунг-маньч мурын, монг, морин, корей мал, байыркы немец, маран, келт тилдеринде маркан деген мисалдарды келтирген [3, 116]. Келтирилген мисалдардагы сөздөрдүн бардыгынын уңгусу ма-ат деген сөз. Андыктан, кыргыз тилинде да эзелки убактарда атты ма деп атаган. Буга байыркы мезгилден кабар берген бүгүнкү күндөгү Чапчыма ашуусунун географиялык аталышы күбө.

Анализ көрсөткөндөй, топонимдин жаралуу тарыхы Улуу Жибек жолуна чейин эле ча (чат, чап), ма (ат) деген бир муундуу уңгу сөздөр аркылуу куралган.

Демек, тар, кууш чадагы, чаттагы бийик ашуунума менен же ат менен ашуу дегенди түшүндүрөт.

Себеби, Чапчыманын эки тарабы тең тик өрүш болгондуктан ат күч менен жүткүнүп, чапчып чыгууга туура келген,

Ошол себептен, Кыргызстанда бийик ашуулардын катарына кирген Чаткал өрөөнүндөгү ашуу Чапчыма деп аталып калган. Ушунун өзү кыргыз жана кытай эли бир мезгилдерде бир эле тилде сүйлөгөн деп айтууга болот.

Адабияттар:

1. Абдувалиев И. Кыргыз тилиндеги бир муундуу уңгу сөздөр сөздүгү. - Б., 2017. - 83-б.
2. Абдувалиев И. Этимология жана лексикография. - Б., 2007. - 9-б.
3. Зулпукаров К.З. «Введение в китайско-киргизское сравнительное языкознание. - Б., 2016. - 27-28-бб., 19-б., 103-б., 116-б.
4. Ошанин И.М. Китайско-русский словарь. - М., 1952. 28,91,98,439-бб.
5. Орозобек А. Кара кыргыз. - Б., 1995. - 191-б.
6. Сарыгулов Д.И. Кыргыз мамлекетүүлүгүн сактап калабы? - Б., 2010. - 41,46-бб.
7. Чаткал району. Энциклопедия. - Б., 2015. - 318-б.
8. Юдахиндин К.К «Кыргызча-орусча сөздүк. - М., 1965. - 15, 77-бб.

Рецензент: к.филол.н., доцент Муратбаева К.Н.